

Богун М.О., Столяр М.Б. Анекдот та анекдотичні ситуації в сміховій культурі Стародавньої Греції // The VIII International scientific and practical Results of modern scientific research and development (October 17-19, 2021) Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2021. p. 419-429.

С. 419

АНЕКДОТ ТА АНЕКДОТИЧНІ СИТУАЦІЇ В СМІХОВІЙ КУЛЬТУРІ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Богун Микола Олександрович, к. філос. н., доцент
Столяр Марина Борисівна, д. філос. наук, проф.
Національного університету
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г.Шевченка,
м. Чернігів, Україна
nbogun@dnet.com.ua

Вступ. Якщо для класичної філософії культури характерним було вивчення раціональних аспектів Давньогрецької цивілізації, то сьогодні дослідники досить часто звертають увагу на такий, певною мірою ірраціональний феномен, як сміхові практики. Саме завдяки новітньому погляду, що розглядає діонісійські культурні практики Стародавньої Греції не лише як трагіко-героїчні (Ф. Ніцше), але й комічні, ще в ХХ ст. вдалося переосмислити семантику «Іліади» та «Одіссеї» Гомера [6, с. 357–375]. Відповідно загальновизнаним стали положення про те, що в цих поемах комічні елементи підкреслюють трагічність буття, а трагедія, у свою чергу, постає не суцільною життєвою лінією, а певним культурним пунктиром, в якому завжди є місце сміху та гумору.

Мета роботи. У своїй роботі ми маємо на меті дослідити таку форму сміхової культури Стародавньої Греції, як анекдот. Останній розглядається в двох аспектах: 1) в якості крос-культурного феномену та 2) з точки зору його історичної специфіки. Мова йде про сучасне розуміння анекдоту як певної сміхової форми, що використовує базові архетипи, а також має свої історичні,

С.420

соціокультурні, етнічні особливості.

Матеріали та методи. В якості *емпіричних матеріалів* дослідження ми розглядаємо свідчення про конкретні сміхові практики в межах побуту, мистецтва, філософії, політики. Це, перш за все, твори Арістофана, Платона, Теофраста, Діогена Лаертського, найдавніша збірка античних анекдотів, відома під назвою «Φιλόγελως» (українською «Сміхолуб») тощо. При цьому ми не обмежуємося розумінням анекдоту як форми усної оповіді, що має на меті викликати сміх, але й враховуємо деякі сюжети Давньогрецької культури, які мають анекдотичну основу.

З точки зору *соціокультурного підходу*, на сміхову культуру Стародавньої Греції накладала свій відбиток структура відносин рабовласницького суспільства. Це було історичною основою існування анекдотів про рабів, рабинь, їхню поведінку та про відносини купівлі-продажу живого товару. Відповідно в анекдотах раб – це постать, яка фактично виконує роль засобу, у тому числі предмету сексуальних маніпуляцій. І це відповідає реальності, в якій невільник не розглядаються в особистісному вимірі буття. В одному анекдоті розповідається, що рабиня народила дитину від педанта, і батько педанта сперечається з сином з приводу подальшої долі цієї дитини. В іншому раб приглянувся господині, і вона його сексуально використовує. В третьому раб помер, проте це не викликає ніякої жалості, а лише здивування: «Чого це він?». Остання історія стає універсальним, крос-культурним анекдотичним сюжетом через просту операцію заміни постаті невільника на іншу істоту – папугу, собаку, корову тощо і закінчується словами: «Поки він жив в мене, він такого не робив».

Маємо підкреслити, що під час дослідження анекдотів та анекдотичних ситуацій в межах культури Стародавньої Греції ми використовуємо практично всі сучасні теорії сміху (інконгруентності, зверхності, втішання, теорію сміху А. Бергсона [4], концепцію опозиції сміхових практик до офіційної культури М. Бахтіна [2]; гетерогенну теорію сміху С. Пролеєва [8] тощо). Ми вважаємо, що різний за походженням та семантикою сміх, неможливо пояснити в межах

C.421

однієї методологічної традиції або теорії [10].

Результати та обговорення. Однією з відмінностей тогочасних анекдотів було те, що вони, з одного боку, народжувалися в середовищі інтелектуалів – філософів, поетів, риторів, а з іншого – виростили на ґрунті життя пересічних людей. Ці історії через деякий час збиралися та записувалися. Наприклад, ми знаємо імена таких збирачів (скоріше збирачів, ніж авторів – М.Б., М.С.), як Ієрокл та Фелагрій [11].

Існують певні риси, що дозволяють виокремлювати інтелектуальний, інтелектуально-побутовий та побутовий анекдоти. В анекдотах про філософів, зібраних Діогеном Лаертським, маємо два перших типи анекдотичних сюжетів, серед яких переважає другий [5]. Наприклад, історія про півня Діогена є інтелектуально-побутовим анекдотом, і ці два рівня дискурсу (інтелектуальний та побутовий) наразі стикаються в сміховому *контрасті*. Платон дає визначення людини як двоногої істоти без пір'я, а Діоген обципує півня і приносить його Платону із словами: «Ось платонівська людина!» [5, с. 226]. Звичайно, що в аутентичному культурному контексті це повинно було викликати сильний сміх. По-перше, тому, що постать Платона була *сакралізованою* в культурі вже за його життя, а Діоген здійснив акт *десакралізації*. По-друге, ми бачимо контраст між інтелектуалізмом Платона та яскравим, дотепним, емпіричним прикладом Діогена. Та й самі постаті Платона і Діогена є контрастними. Розглядаючи цю ситуацію, ми вважаємо, що наразі адекватною є *методологія крінторелігійної концепції культури та теорія*

інконгруентності сміху, що розглядає сміх як результат неочікуваної невідповідності.

Що ж до анекдотів, які увійшли у збірку «Сміхолуб», то, на нашу думку, їхніми творцями переважно виступав народ, і вони народжувалися із побутових діалогів пересічних людей. Більш того, вже назва збірки свідчить про певне її протистояння філософському, професійним гумору та дотепності. І це зрозуміло. Філософський гумор виступав частиною офіційної культури, яка подекуди претендували на сакральне місце, тоді як народний анекдот, цілком

C.422

можливо, стихійно намагався профанізувати високий статус філософії. Тобто *теорія М.М. Бахтіна*, яка фіксує момент *протистояння офіційної та народної культури* [2, с. 8], також може бути в нашому дослідженні методологічно корисною, якщо її значення не перебільшувати. Вже комедія Аристофана «Хмари», а пізніше суд над Сократом показали стихійне прагнення пересічних греків розвінчати світську релігію, серцем якої виступала любов до мудрості або філософія. Тому абсолютно слушно професор Вільям Берг вважає назву «Сміхолуб» «пародією» (ми би сказали – профанацією) на любомудріє або філософію [11].

Практично усі анекдоти збірки свідчать про свою генезу від реальних побутових ситуацій. Достатньо було людині з почуттям гумору лише звернути увагу на вже сказане як на абсурдне або кумедне. Наприклад, хтось бачить євнуха, який розмовляє з жінкою. Це само по собі не смішно, хоча має певний сміховий потенціал, адже жінка не цікавить євнуха як жінка. Інший, хто не знає, що перед ним євнух, питає, чи ця жінка є його дружиною. Йому пояснюють, що євнухи не мають дружин. Якщо ж до цієї ситуації додати ще трохи тупості, статичності мислення того, хто з першого разу не зрозумів, що таке «євнух», то вже вийде анекдот. Наприклад, після питання, чи є жінка дружиною євнуха, задається ще одне: «Тоді вона є його донькою?».

Це є саме той варіант *сміху*, який, за *А. Бергсоном*, є *наслідком статичного, негнучкого мислення* [4]. В раціоналістичній культурі, де інтелектуальні практики високо цінуються, недолугість мислення, відсталість, абсурдність висновків не могли не стати об'єктом сміху. При цьому відповідні анекдоти сприяли певному балансу між раціональним та ірраціональним в культурі. На основі вивчення анекдотів, що увійшли до «Сміхолуба», ми можемо сказати, що серед смішних сьогодні історій анекдоти про людей з вадами мислення були об'єктом сміху номер один.

Нестача інтелекту приписуються, як правило, двом персонажам – педанту та розумнику. Також йдеться про жителів певних міст (Кіма, Абдери). При цьому назви «розумник» та «педант» є іронічними або частково іронічними.

C. 423

Що ж до теорій сміху, то в цьому випадку краще в методологічному плані «працює» теорія зверхності.

Педант, на нашу точку зору, – це людина, яка демонструє не тільки жахливу неповороткість свого мислення, але й має досить жорсткі моральні стереотипи. Таке поєднання недолугого мислення і негнучкої моральної позиції є вдвічі смішним, оскільки сміх є культурною практикою, що протилежна до моралізаторського дискурсу.

В межах цієї теми досить реалістичною є ситуація, коли педант помітив на вулиці лікаря і став від нього ховатися. Коли педанта запитали, нащо він це робить, той відповів, що давно не хворів і тому йому соромно перед лікарем. В цьому анекдоті раціональна неповноцінність об'єкту сміху поєднано з його моралізаторством: герой відчуває провину перед лікарем за те, що давно не користався його послугами і невільно завдав йому збитків. Аналогічна причина сміху в анекдоті про скромного педанта, який нічого не їв на бенкеті. Коли ж його запитали, чого він не їсть, той відповів: «Щоб не подумали, ніби я прийшов заради їжі».

Інколи тупість проявляється в тому, що люди виявляються не здатними зрозуміти: очевидне для їхньої свідомості не є так само очевидним для іншої людини. Наприклад, один подорожній питає іншого, коли йому звернути на дорогу, що веде в певне селище. Відповідь: «Ви маєте повернути ліворуч перед тим, як я поверну праворуч». Той, хто відповідає, знає, коли він поверне. І це для нього є очевидним знанням. Та він не здатний усвідомити, що знання про місце його повороту є цінним лише для нього, і це знання не має значення для іншого. Такий анекдот цілком підійшов би до фігури педанта, тому що відповідь поєднує неправильне мислення з моральним бажанням допомогти.

Звичайно, що подібні ситуації в анекдотах стилістично відшліфовуються та класифікуються, тобто зараховуються у певну групу анекдотів. Якщо мова йде про людину, мислення якої гальмує та дає збої, його історія попадає до анекдотів про «розумників». Подібні історії є в культурі кожного етносу за усіх часів. Наприклад, сучасні німці сміються над баварцями, швейцарці над

С. 424

жителями певних кантонів та біржовими брокерами, іспанці над португальцями, поляки над поліцейськими, росіяни над чукчами і майже усі європейці насміхаються над блондинками тощо.

Окрім сміху над недостатніми розумовими здібностями громадян або окремих етносів, греки в анекдотах, зверталися до теми стосунків чоловіка та жінки. І якщо анекдоти політичного змісту досить швидко втрачали свою актуальність і ставали не смішними або не зрозумілими, то *еротичні анекдоти* є майже універсальними. Так само крос-культурними є анекдоти, які демонструють *контраст* певного морального ідеалу родинних стосунків і реальних відносин чоловіка та жінки, різною мірою далеких від цього ідеалу. Відповідні анекдоти можна пояснювати як в межах психоаналізу, так і з точки зору теорії інконгруентності (в залежності від змісту анекдоту).

У цю категорію анекдотів попадають деякі історії про Сократа та його дружину Ксантипу. Мова йде про «сцени», які Ксантипа влаштовувала своєму, дуже відомому в Афінах чоловіку, який не хотів скористатися зі своєї

популярності та видатних філософських здібностей на користь майнового статусу родини. Ці сцени не могли не сприйматися як анекдотичні з боку пересічних греків, бо непереможний у дискусіях Сократ «перемагався» зовсім не інтелектуальними засобами, зокрема, вилитими на голову поміями. Та найсмішнішим є анекдот про плач Ксантипи відносно безневинної смерті Сократа та його риторичне запитання: «А ти б хотіла, щоб мене стратили не безневинно?!» Саме контраст трагічного (страата філософа) та комічного (гумористичного ставлення Сократа до своєї дружини навіть на межі земного життя) викликає сміхову реакцію [5, с. 103].

Якщо виходити з інконгруентної теорії, яка пояснює сміх асиметрією ідеалу і реальності, то найсильнішим виявляється той контраст, коли чоловік або жінка не тільки не виражають любов чи хоча б симпатію один до одного, а, навпаки, бажають іншому смерті. Наприклад, жінка каже чоловіку, що повіситься, якщо той помре, а чоловік просить зробити йому милість і повіситися негайно. Або чоловік на похороні його дружини питають, хто

С.425

відтепер має спокій. І чоловік відповідає: «Я, тому що нарешті позбувся її». Відповідного змісту анекдоти є універсальними. Згадаємо хоча б сучасний анекдот про удівця, який сидить, закривши обличчя руками і повторюючи: «Один, один, зовсім один...». Коли ж люди розходяться, він віднімає руки від абсолютно сухого обличчя і починає весело співати: «Один, один, зовсім один!!!».

Проте останній анекдот створено професійним гумористом, адже один і той же вислів виступає в ньому амбівалентним, що є характерним саме для професійного гумору. Окремі приклади таких анекдотів маємо і в Стародавній Греції. Згадаємо, як Сократа запитали, чи варто одружуватися. Те, що відказав Сократ, не є відповіддю пересічної людини, яка не здатна подивитися на явище з різних боків. Порада Сократа є амбівалентною: «В будь-якому разі ти будеш жалкувати про скоєне», тобто, якщо одружишся, то пожалієш, і не одружишся, пожалієш також [5, с. 103].

Контраст реального та ідеального лікаря – також універсальна тема сміхових практик усіх часів. У збірці «Сміхолуб» людина жаліється лікарю, що не в змозі ані лягти, ані встати, ані сісти. Тоді лікар відповідає: «Ну що ж, вам залишається лише повіситися».

Давньогрецька культура донесла нам численні анекдоти еротичного змісту. Не дивлячись на універсальність еротичних стосунків між чоловіком і жінкою, відповідні анекдоти Стародавньої Греції мають свою специфіку. По-перше, на їхню семантику впливає уява греків про жінку як не зовсім повноцінну істоту, яка не сповнена розуму.

«Що ж можемо ми, жінки, зробити розумного

І славного, ми, чепурненько прибрані,

У жовтожарих платтях, нарум'янені...?

– питає одна з героїнь комедії Аристофана «Лісістрата» [1].

Такий недолік раціональної сфери в античних рефлексіях компенсується надмірною пристрасністю жінки. В анекдотах їй приписується еротична невгамовність, тоді як чоловік зображується більш розумним та помірним. В межах анекдоту навіть найтупіший з невільників може стати предметом

С.426

сексуальної уваги господині завдяки своїм видатним фізіологічним якостям. В одному анекдоті чоловік намагається уникнути виконання подружнього обов'язку. Проте зацікавлена у близьких стосунках дружина пропонує чоловікові вибирати між сексом та вечерею, попереджаючи, що в хаті немає ані крихти хліба. Так само в іншому анекдоті, де господар запрошує до своїх слуг жінок легкої поведінки і пропонує їм на вибір або щось випити, або зразу зайнятися сексом, то жінки в один голос кажуть, що пити вони зовсім не хочуть. Саме цей образ постійної жіночої незадоволеності береться за основу одного з сміхових контрастів комедії Аристофана «Лісістрата». Наразі смішним є не тільки те, що чоловіки залишилися на певний час без подружніх відносин і почали відчувати сильний «дискомфорт», але й сам факт відмови жінок від сексу заради встановлення миру. Автор демонструє, наскільки нелегко було їм пристати на умови своєї керманічки – Лісістрати. Спочатку жінки клянуться, що заради миру вони зроблять що завгодно. Одна каже, що готова продати та пропити своє вбрання. Друга запевняє, що заради миру дасть себе розрізати навпіл, мов камбалу. Третя обіцяє вилізти на Тайгетські кручі, щоб хоча б звідси побачити бажаний мир... Проте коли вони чують про необхідність до моменту встановлення миру припинити стосунки зі своїми чоловіками, жінки одностайно та категорично відмовляються. Їхня відповідь: «Ні, я не згодна! Хай і далі йде війна!» [1].

Звичайно, що специфіку анекдотів складають також певні особливості побуту того часу. Наприклад, нерозвинутий стан стоматології, що обмежувалася лише вириванням хворих зубів, відсутність ефективних засобів гігієни для ротової порожнини тощо призводили до того, що в людей досить часто елементарно смерділо з рота. (Між іншим, Теофраст у своїх «Характерах» виводить негативний характер, який позначає як *догідливого*. Філософ пише, зокрема, що в цієї людини *білі зуби* [9, с. 10]. Тобто виходить, що білі зуби в його часи могли розглядатися як частина морально *неправильної* поведінки, як один з її проявів...).

Розповсюдженість такого явища як поганий запах із рота не могла не

С. 427

накладати свій відбиток на зображення близьких стосунків в анекдоті, адже анекдот цікавиться саме контрастом ідеалу і реальності.

«Чоловік, в якого смердить з рота, цілує дружину і шепоче:

– Моя дорога, моя Геро, моя Афродіто!

Дружина відвертається і шепоче у відповідь:

– Мій Зевс смердючий... ой.... сильнючий»

(переклад українською наш – М.Б., М.С.).

Закон Стародавньої Греції, за яким чоловіки вирішували долю своїх новонароджених дітей, також не є універсальним. Вже в наступний історичний період – середньовіччя – вбивство дітей забороняється. В одному з анекдотів «Сміхолоба» розповідається, що від одного, не дуже розумного чоловіка завагітніла та народила дитя невільниця. Батько дурня каже йому, що дитину треба вбити, а той відповідає: «Спочатку вибий свого сина, а потім пропонуй мені вбити свого».

Як ми бачимо, діалектика батьківських відносин стає основою суто *софістичного прийому підміни понять*. Наприклад, син дорікає батьку, що той спить з його матір'ю, але забороняє сину спати зі своєю матір'ю, тобто з бабкою. Можемо припустити, що софістика позитивно вплинула на сміхову культуру, зокрема на культуру анекдоту.

Не дивлячись на специфіку семантики давньогрецького анекдоту, деякі історії перейшли в сучасну культуру практично без змін. Наприклад, на запитання балакучого цирульника: «Як тебе поголити?», блазень (будь хто сьогодні може бути замість блазня) відповідає: «Мовчки».

Звичайно, що певна частина давньогрецьких анекдотів та анекдотичних ситуацій залишається для нас або зовсім не смішною або не зрозумілою. Так, поза знання контексту нам важко зрозуміти політичний гумор. Та навіть якщо ми будемо знати сутність політичної колізії, нам, звичайно, не буде смішно. Ми сміємося лише тоді, коли діяльність відомої нам політичної особи негативно впливає на наше життя, і ми можемо дати цьому раду тільки в один спосіб – посміятися над його інтелектуальними здібностями або недорікуватістю.

С. 428

Також з часом змінюються форми дотепності, мораль, побут. Деякі стародавні анекдоти здаються нам просто бридкими через свої фізіологічні подробиці, які в сучасних анекдотах не використовуються [Див.: 3].

Висновки. Таким чином, давньогрецькі анекдоти за ступенем своєї універсальності можна поділити на 1) культурно специфічні і не зрозумілі (або мало зрозумілі) і тому не смішні для сучасної людини; 2) на дещо специфічні, але зрозумілі й тому «прикольні» та на 3) універсальні та смішні анекдотичні сюжети, що створили певні сміхові архетипи, які в нових формах дійшли до наших днів.

Що ж до методологічних практик, то ми прийшли до висновку, що навіть окрему форму сміхової культури, якою є анекдот, неможливо вивчати в межах однієї теорії сміху або культурологічної парадигми через гетерогенність та полісемантичність сміхових практик.

Література:

1. Арістофан. Комедії. – Х.: Фоліо, 2003. – 512 с.
https://www.ae-lib.org.ua/texts/aristophanes_lysistrata_ua.htm
2. Бахтин М. М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса / М.М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1990.– 543 с.

3. Бровин В. Самые древние шутки в мире: отвратительнее некуда <https://disgustingmen.com/history/ancient-jokes>
4. Бергсон А. Смех. – М.: Искусство, 1992. – 127 с. <https://znanie-vlast.livejournal.com/108763.html>
5. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. Перевод с древнегреческого М.Л. Гаспарова. – М.: Мысль, 1986. – 571 с.
6. Лосев А.Ф. Гомер. М.: Молодая гвардия, 2006. – 400 с.
7. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки. – С.-П.: АЗБУКА. – 221 с.
8. Пролеев С. Смій і панування / С. Пролеев // Δόξα / ДОКСА. Зб. наук. праць з філософії та філології. – Одеса, 2005. – Вип. 7. Людина на межі смішного і серйозного – С. 51–58.

С. 429

9. Феофраст. Характеры. – Ленинград: Наука, 1974. – 123 с.
10. Stoliar M., Stechenko T. The discourse of the laughter theory in the optics of Postpositivism and Postmodernism // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К.: ВІП УАЕ, 2018. – Вип. 131 (№ 4). – С. 316–320.
11. Philogelos: A Laugh Addict. Translation and Introduction by prof. William Berg. <https://ru.scribd.com/document/366760001/William-Berg-and-Ancient-Greeks-Philogelos-a-Laugh-Addict>